

Mere last end lyst – arbejde og arbejdssamfund i den europæiske historie

AF JÜRGEN KOCKA

SLAGMARK #76
SIDER: 17-45

Man ved meget om arbejdets historie i forskellige arbejdsforhold, erhverv, byer, varekategorier, virksomheder og arbejdskonflikter, men også om arbejdsbegrebets og arbejdsdiskursens historie inden for filosofien, socialvidenskaberne og litteraturen. Der er heller ikke mangel på overordnede fremstillinger af begrebet. Alligevel forbliver emnefeltet samlet set ustruktureret.

Måske skyldes det, at der ikke er konsensus om, hvilke spørgsmål der rejser sig, når man historisk vil behandle arbejde i bred forstand. Måske skyldes det, at begrebet 'arbejde' er svært at indkredse, har forandret sig gennem tiden, varierer alt efter sprog og kultur og i det hele taget er og bliver et omstridt begreb. Endnu mere besværligt bliver det, fordi betydningen af begrebet 'arbejde' i de fleste historiske konstellationer var meget tæt forbundet med andre aktiviteter og livsytringer – hvilket truer med at gøre tematiseringen af 'arbejde' som et isolerbart fænomen til et anakronistisk foretagende. Endelig kommer man ikke uden om, at 'arbejde' er en højst sammensat og højst abstraheret begrebslig konstruktion, der dækker over så meget, at det er svært at formulere beskrivelser og forklaringer, der gælder for hele aggregatet, dvs. er generelt gyldigt for 'arbejde'.

Ikke desto mindre er det både fristende og gavnligt med en historisk refleksion over arbejde i bred forstand. For det første kræver emnet en sammenknytning af meget forskelligartede metoder, hvilket skaber en interessant udfordring for historikeren. For det andet er der den udbredte massearbejdsløshed, arbejdets forandring

som følge af globaliseringen og computeriseringen såvel som de nødvendige og vanskelige reformer af vores samfundsmæssige og politiske forhold. Disse forhold har på det seneste ført til livlige diskussioner om principperne for adgang til arbejde som økonomisk og social ressource, og om arbejdets politiske relevans og kulturelle betydning. Man diskuterer også "arbejdssamfundet" og de mulige alternativer til det, hvis det da, som nogen mener, er ved at have nået sin udløbsdato (Beck, 1999; Gorz, 1999). Ved at undersøge og reflektere historisk over arbejde i bred forstand, kan historikere bidrage til denne principielle debat. Debatten ville ikke komme videre, hvis den blev ført uden hensyn til den historiske dimension. Ofte inddrages antagelser om tidligere tiders tilstande, uden at de nødvendigvis er blevet efterprøvet eller fortolket på tilfredsstillende vis.

ARBEJDETS BEGREB OG REVALUERING

Først behandles begrebets historie og problemet med en definition. Forskningsstanden er bedst på dette delområde, selvom den mest er koncentreret om Vesten og ikke inddrager sammenligninger af arbejdsbegrebet i forskellige civilisationer, hvilket er et studie, der snart bør foretages (Applebaum, 1992; Conze, 1972; Joyce, 1987; Zimmermann, 2015).

Der fandtes og findes kulturer og sprog, der ikke havde eller har et alment begreb om arbejde. Derudover er det forskelligt, hvilke aktiviteter en kultur og et sprog kategoriserer som og afgrænser fra 'arbejde' (eller et lignende, delvist identisk begreb). Dette gør en sammenligning interessant og en oversættelse svær.

Eksempelvis siges det, at Yir-Yoront-folket, en oprindelig stamme i Australien, betegnede arbejde og leg med det samme ord, og at Dogon-folket i Mali bruger et og samme ord for landbrugsarbejde og dansen ved religiøse ceremonier, mens de ikke har noget alment begreb for arbejde (Heilbroner, 1985; Sahlins, 2017) – For antikkens grækere ville det synes meningsløst at betegne slavernes manuelle arbejde på marken, kvindernes mindreværdige arbejde i hjemmet, en digters litterære produktion og en politikers virke med et og samme begreb. De brugte forskellige ord for forskellige aktiviteter, de rådede ikke over et alment begreb om arbejde (Meier, 2003). I den tidlige og høje middelalder var dannelsen af begrebet kompleks og under stadig udvikling. Tendentielt indskrænkede ord som 'labor', 'Arbeit', 'travail' og 'labour' sig dog til at betegne det kropslige arbejde (Oexle, 2000). Også i *Zedlers*

Universallexikon fra 1763 har forfatteren svært ved at give en generel definition af 'arbejde'. Overordnet set nøjes han med at opliste en række forskellige eksempler på arbejde, herunder definitionen "at skabe noget godt med hænderne", og med henvisning til Paulus, det at rejse, at undervise og at disputere – og desuden "Kristus' svære forkyndelses- og frelserarbejde" (*Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, 1732).

Det burde ikke overraske, at et alment begreb om arbejde – f.eks. som målet for kropslig og mental anstrengelse, med det formål at tilfredsstille behov (eller noget lignende) – kun opstod hen ad vejen og på ingen måde overalt. Et sådan begreb bliver nemlig først nødvendigt og giver først mening, når meget forskellige aktiviteter ud fra bestemte synspunkter rent faktisk forekommer at være formelt ens og samtidig kan afgrænses fra andre aktiviteter. I mange samfund manglede og mangler der både sådan en uddifferentiering og en praktisk konstellation og organisering af arbejdet, der svarer til den semantiske abstraktions- og subsumtionshandling. På den anden side er det i den europæiske historie muligt at identificere visse konstellationer – diskursive situationer – hvor der opstod noget, som minder om et alment begreb om arbejde. Konstellationer, hvor begrebet udviklede sig, og der således blev taget skridt i retning af en konstituering af arbejdet som et alment fænomen, der omfatter flere aktiviteter og udelukker andre.

Engang var det i kristendommens religiøs-teologiske kontekst, i troens udlægning og institutionalisering, at man fandt anledning til at reflektere over det almene menneskelige arbejde. Dette skete allerede indledningsvist i senantikken og middelalderen, derefter særligt markant under Reformationen, da Luther eksempelvis beskrev arbejdet som 'kald' og gudstjeneste, som en del af Guds orden i verden: tjenestepigen, der svinger kosten, gør i denne forstand ikke noget andet end biskopper og konger, alle gør de deres arbejde, og foran Gud er alt arbejde lige meget værd. Som det næste kommer den politiske myndighed. Først og fremmest begyndte byerne i det 14. og 15. århundrede at bekæmpe fattigdom og lediggang, og begrebet arbejde fik en positiv konnotation af dyd, velstand og magt. Her drejede det sig om arbejde i almindelighed. De tidligt moderne absolutistiske territorialstater videreførte dette gennem en politik om fattigdomsbekæmpelse, opdragelse til arbejde og social disciplinering (van Dülmen, 2000). Som det tredje blev forskellige aktiviteter mere og mere ens som følge af markedets vurdering af dem. "Et menneskes arbejde er ligesom alle andre goder også en vare, der med fordel kan byttes", skrev Thomas

Hobbes i 1651 i England, hvor kapitalismen som kommercialisering havde vundet langt frem (Hobbes, 1996). Endelig opstod tanken i oplysningsfilosoffernes skrifter, at det almene arbejde var selve den menneskelige aktivitet.

Under alle omstændigheder var der i det 18. århundrede opstået et alment begreb om arbejde, der blev opfattet en smule forskelligt af forskellige forfattere, men som regel blev defineret gennem følgende minimum af kendetegn: arbejde havde et formål udover sig selv, nemlig det formål at fremstille, yde eller opnå noget; arbejde havde en snert af forpligtelse og nødvendighed over sig, tjente en opgave, der enten var stillet af andre eller af en selv; arbejde var også altid møjsommeligt, skulle overvinde modstand, krævede anstrengelse og en vis standhaftighed, og det blev først behageligt, når opgaven var udført. I det store hele, er dette en minimumsbeskrivelse af *arbejdet i bred forstand*, som også kan accepteres i dag. Leg, fritid, lediggang er modbegreber.¹

Sideløbende med udarbejdningen af et alment begreb om arbejde fandt en konstant omvurdering og revaluering af arbejdet sted. I antikken herskede en skeptisk vurdering af arbejde, hvis realitet var præget af ufrihed og underlegenhed. Der var en spænding mellem arbejde og frihed, arbejde og borgerret, som mellem oikos (husholdningen) og polis (byen). De etymologiske rødder for 'arbejde', det oldhøjtyske 'arebeit', er noget mørkt, dystert og hårdt. Leksikonet henviser til lignende begreber: besvær, møjsommelighed, nød som man lider eller frivilligt påtager sig, kampens nød, straf, barnets nød. Ligesådan så det ud i andre sprog. I den jødisk-kristne tradition er bestemmelsen af arbejdet præget af ambivalente konnotationer: arbejdet som forbandelse og velsignelse, eller som straf og hellig opgave. Selv i de mest fastbesluttede taler for anerkendelse af arbejdet – ethvert arbejde – som Guds vilje. F.eks. i middelaldermunkenes ordensregler og reformatorerens skrifter løber en subtekst om, at det besværlige og kvalfulde, hårde arbejde også er en bodshandling for den menneskelige syndighed – ”i dit ansigts sved” (1. Mos. 3, 19). I middelalderens og den tidlige moderne tids europæiske by, med det faglige og lavsbaserede håndværk og den fagopdelte standsbaserede handel som socialøkonomisk basis, fik arbejdet en central betydning. Arbejde – først og fremmest kvalificeret, erhvervs-mæssigt, ærværdigt, dvs. socialt og kulturelt normstyret arbejde – var nu forbundet med frihed og rettigheder til byens borgere, diametralt modsat situationen i den antikke polis. Arbejdet kom til at præge den fremvoksende borgerkultur i byerne med en anti-feudal brod. Borgerkulturen i byerne tilskrev arbejdet mere værdi, fordi den

ærede det og brugte det som legitimationskilde, også til legitimation af ejendom, formue og sociale privilegier.

Endelig det 17. og 18. århundrede: I oplysningsfilosoffernes og de tidlige nationaløkonomers skrifter kom det ligefrem til en stærk revaluering af arbejdet som kilde til ejendom, rigdom og civilitet. Desuden blev arbejdet set som kernen i den menneskelige eksistens og selvrealisering. Dette skete ofte med en anti-aristokratisk klang, i borgerlig ånd og med nyprotestantisk selvsikkerhed. Udviklingen blev støttet af den fremvindende kapitalisme og det teknologiske fremskridt, og ikke mindst også af den indre statsdannelse i territorialstaterne – hånd i hånd med en accelereret udvikling inden for mange områder. Man skal dog adskille to begrebshistoriske udviklinger:

For det første kan man se en emfatisk fundamentalisering af arbejdsbegrebet i oplysningstidens filosofi og senere i den tyske idealisme. Thomas Hobbes bragte i midten af det 17. århundrede arbejdet (*operatio*) og handling (*actio*) i en tæt forbindelse med magt (*potentia*). Kort tid efter gjorde John Locke arbejdet til et samfundsmæssigt grundbegreb. Ifølge ham, fik mennesket retten til ejendom og tingenes deres værdi gennem arbejdet, vel at mærke det individuelle arbejde. Og i standardværket fra den franske oplysningstid, *Encyclopédie* (1751-72), udgivet af D'Alembert og Diderot, står der om "travail": "Daglig beskæftigelse som mennesket er dømt til på grund af sit behov og som mennesket samtidig skylder sit helbred, sin subsistens, sin sindsro, sin sunde fornuft og måske sin dyd" (d'Alembert & Diderot, 1765, s. 567). Gradvist begyndte den gamle forbindelse mellem 'arbejde' og 'møje og besvær' at løsnes op. Teknikkerne (*artes*) skulle føre til en lettelse af arbejdet: arbejde som lyst frem for arbejde som last ved hjælp af avanceret teknologi.

Endnu mere radikalt formulerede Immanuel Kant sig. Han nedgjorde fritid som "tom tid" og ophøjede arbejdet til meningen med livet: "Jo mere beskæftigede vi er, jo mere føler vi, at vi lever, og desto mere bliver vi vores liv bevidst. I fritiden føler vi ikke blot, at livet stryger os forbi, vi føler sågar en livløshed" (Kant, 1924, s. 201). Friedrich Schiller gav tanken en folkelig form og en socialhistorisk indplacering: "Arbejdet er borgerens pryd, velsignelsen hans møjes pris. Ærer kongens værd, ærer vores hænders flid" (Conze, 1972, s. 167).

For det andet skete der, udover den filosofiske fundamentalisering, en økonomisering af arbejdsbegrebet. Man finder eksempler på dette hos de skotske moralfilosoffer og politiske økonomer i det 18. århundrede, særligt hos Adam Smith og hans

forløbere, oversættere og efterfølgere. For Smith var arbejdet den egentlige kilde til rigdom og værdiskabelse, det var den vigtigste produktionsfaktor, den sande målestok for varernes bytteværdi og hovedbegrebet i den økonomiske teori og videnskab. Besvær, pine og foragtelse var forsvundet ud af denne økonomividenskabelige forståelse af arbejde. I denne tænkning blev arbejdet til en grænseløs dynamisk kraft. Arbejdet skulle skaffe rigdom, luksus og kapital – og dette blev accepteret i håbet og overbevisningen om, at denne akkumulation til syvende og sidst ville komme almenvellet til gode. Dette var den fremrykkende kapitalismes begreb om arbejde, endnu før industrialiseringens begyndelse, som jo først satte sig igennem i England i det sene 18. århundrede og på det europæiske kontinent i starten af det 19. århundrede.

Smith tænkte samfundet som et økonomisk handelssamfund: beroende på arbejdsdeling og handel, forbundet gennem markeder og mange oplyste enkeltpersoners egeninteresser (men i allerhøjeste grad også sammenholdt gennem lov og moral), hvor produktion og konsum, arbejde og behov var de centrale punkter. På baggrund af denne moderne, borgerlige-kapitalistiske, fremskridtsoptimistiske samfundsforestilling, hvor arbejdet indtog en nøglerolle, kunne der leveres en kritik af tidligere og samtidige politiske styreformere: af adelsmagten og den absolutistiske stat. Samtidig var Smiths system baseret på 'politisk økonomi', der sammenknyttede økonomi og handel med politik, nation og stat, hvorved arbejdet blev anset som grundlaget for nationalstatens velstand og magt.

Her burde males mange nuancer, nævnes undtagelser og det er muligt at komme med beviser for det modsatte. Trods hele den omfattende revaluering af arbejdet, mistede man ikke helt sansen for arbejdets ambivalens. Eksempelvis så Didérots *Encyclopédie*, som citeret, netop ikke bare arbejdet som udbyttets, velsignelsens og dydens grundlag, men derimod også som noget mennesket var dømt til i kraft af sine behov.

Mange af de intellektuelle, der fremhævede arbejdets økonomiske vigtighed og civiliserende magt, vidste samtidig, at menneskets væsen, og særligt "menigmanden", som regel foretrækker frihed frem for arbejde, for alt andet lige er arbejdet også altid "slid og slæb". Netop af denne grund var der brug for – særligt ved "underlegne erhverv" – en "godtgørelse" (Smith, 1976, s. 47). Forfattere som Adam Smith og Adam Ferguson skelnede absolut også mellem arbejde af forskellig kvalitet – f.eks. mellem produktivt og uproduktivt, intellektuelt og mekanisk, faglært og

ufaglært, højt rangeret og lavt rangeret beskæftigelse. Og de vidste, at den ene type privilegerede og den anden nedgjorde, og at den sociale ulighed således bekræftedes. Alligevel er der ikke tvivl om hovedtrenden: Frem til år 1800 havde arbejdsbegrebet i de intellektuelle diskussioner rykket sig lidt væk fra sin tidligere forbindelse med kamp, nød og besvær. Den havde bevæget sig hen til det skabende-kreative og budt sig til som kernen i den menneskelige – eller i hvert fald borgerlige – identitetsdannelse. Jeg mener ikke, at en lignende forherligelse af arbejdet er sket i andre kulturkredse. Konsekvensen var, at arbejdet begyndte at blive betragtet som en menneskerettighed.

ARBEJDE SOM LAST OG UTOPI

De virkelige arbejds erfaringer blandt mennesker i forskellige sociale lag gik utvivlsomt ikke op med de netop skildrede arbejdsdiskurser. Hvad angår arbejdsforholdene og arbejds erfaringerne, opdelttes det standsinddelte og det borgerlige samfund ligefrem i delsamfund. Arbejdet betød noget forskelligt for henholdsvis adelige, borgere, bønder, håndværkere og understandens eksistenser i både land og by. Hvis arbejde er det, som begrebshistorien beskriver? Den, der selv arbejdede med hænderne, som bonde eller fattigmand, som tjenestepige eller karl, som håndværker, syerske eller daglejer, ofte i ufrihed eller på grænsen til fattigdom, kom nok ikke så let om belastningen og besværet, hårdheden og elendigheden ved arbejdet. Vedkommende har nok ikke relativiseret arbejdet sådan, som det skete i de filosofiske og socialvidenskabelige afhandlinger. Men en mere præcis rekonstruktion af arbejds erfaringer, -holdninger og -vaner er metodisk svær. I det følgende vælger jeg en meget indirekte vej. I min søgning efter kilder, der kunne give indblik i, hvordan menneskene tidligere har forstået og vurderet arbejde og ønsket sig, at fremtidens arbejde ville se ud, har jeg gennemset utopiske romaner, dvs. eksempler fra en litterær genre, der er beslægtet med nutidens science fiction. Disse tekster fremstillede (og fremstiller) visioner for fremtiden, der kan læses som kritiske kommentarer på forholdene i den samtid, de er opstået i.

Thomas Mores skrift *Utopia* blev offentliggjort i 1516, og det lagde navn til den litterære genre. For den engelske filosof og statsmand var arbejdet 'legemets slaveri'. På øen 'Utopia' (Intet-sted) ville det daglige arbejde være indskrænket til seks timer, for at der også skulle være tid til "andre nyttige beskæftigelser", til litterære studier

eller videnskabelig kontemplation, men også til sport og leg, samtaler, musik og afslapning. Seks timer skulle være nok til at få klaret alt det nødvendige, og mere til. Den nødvendige høje produktivitet skulle opnås gennem central planlægning og organisering. Desuden skulle der være almen arbejdspligt for mænd og kvinder, en slags fællesskab om goder, afskaffelse af lønarbejde og forbud mod driveri og lediggang: en alternativ utopisk model med kort arbejdstid og rigelig fritid, opnået gennem disciplin og autoritær organisation (More, 2012).

I Johann Gottfried Schnabels *Insel Felsenburg* (Øen Felsenburg) finder man godt et århundrede senere det samme billede, men med en afgørende nyhed: nu drømte man om maskiner og dresserede aber, der skulle befri fremtidens mennesker for det ”grusomme slid og arbejde”, lette arbejdet og korte radikalt ned på arbejdstiden – et motiv, der holdte ved og endnu prægede det 20. århundredes utopier i form af stadig mere effektive tekniske opfindelser: mest som fremskridt, i mindre grad som et truende maskineri.²

Den franske forfatter Louis Sébastien Mercier skrev omkring år 1770 en utopisk roman, der blev læst i hele Europa, en bestseller med titlen *L'An 2440* (Året 2440). Rammefortællingen er en drøm. Fortælleren vågner op midt i Paris i år 2440 og begiver sig ud på en gåtur gennem metropolens gader og pladser: man lever fornuftigt, flittigt, sparsommeligt, fredeligt, bundærligt og meget alvorligt. Hæren og prostitution er blevet afskaffet, Bastillen er for længst revet ned, i stedet for restauranter og værtshuse trives en universel gæstfrihed, teateret tjener udelukkende som moralsk opdragelsesanstalt; fysikere og astronomer er den af alle højt agtede fornuftsreligiøse præster og kateketer. Om arbejdet i år 2440 lyder det:

Enhver husfader er et eksempel. Dagsværket er moderat, og så snart det er klaret, begynder fornøjelsen. Pauser giver arbejdsiver, der bliver yderligere styrket gennem leg og folkelige danse [...] Arbejdet synes ikke længere hæsligt og modbydeligt, fordi det ikke længere fremstår som slavens lod. En venlig stemme kalder én til hans pligt, og alt går let, i ro og mag, ja ligefrem behageligt. Da man ikke længere har alle disse uhyrlige dagdrivere, og dovenskab er afskaffet, så kan alle individer nyde deres fritid, og ingen klasse skal længere lide nød til andres fordel. I forstår vel nok at ganske få arbejdstimer allerede indbringer langt mere, end hvad det offentlige behov kræver, da vi hverken længere har munke eller præster, eller tyende og nyttesløse karle eller producenter af barnlige luksusartikler.

Forskellen mellem kønnene var dog bevaret. I 2440 var kvinderne stadig bestemt til husligt arbejde, arbejdet uden for hjemmet forblev mændenes. Og til det mest ubekvemme arbejde havde den oplyste forfatter udtænkt en særlig løsning: ”Når naturen nu har fordømt os til at spise dyrenes kød, så vil vi i det mindste spares for synet af deres død. Slagterhåndværket bliver ordnet af udlændinge, som har måttet forlade deres hjem. De bliver beskyttet af loven, men bliver ikke optaget i borgenes klasse. Ingen af os behøver at foretage denne blodige og grusomme beskæftigelse.”³

Også de tidlige socialister i starten af det 19. århundrede drømte om kort arbejdstid, og de var parate til at opnå den gennem en midlertidig arbejdspligt, der skulle organiseres centralt. I stedet for at markedet skulle et senat være bestemmende. Lønarbejde skulle afskaffes. Som et nyt utopisk element blev det tilføjet, at man ikke længere skulle lægge sig fast på et livslangt erhverv. Gennem arbejdsskift hver anden time skulle alle få mulighed for at være beskæftiget inden for flere erhverv på samme tid. Alt dette krævede Wilhelm Weitling med inspiration fra Charles Fourier, som ville forene arbejde og nydelse (Weitling, 1971, s. 158, s. 166). Den unge Marx overtog disse tanker, da han i 1840'erne medregnede til utopien om det kommende kommunistiske samfund, at det regulerer den almene produktion og således gør det muligt for mig at gøre dette i dag og hint i morgen, at jage om morgenen, fiske om eftermiddagen, drive kvæg om aftenen, og udøve kritik efter maden, sådan som jeg har lyst til, uden hverken at blive jæger, fisker, hyrde eller kritiker (oversat fra Marx & Engels, 1978).⁴

Senere socialister satsede endnu mere på planlægning, begrænset arbejdspligt og gennemgribende organisering af arbejdet – mod lønarbejde, marked og lediggang, for lighed og store foretagender, med offentlig velstand, forkortet arbejdstid og afskaffelse af tungt og farligt arbejde. Sådan skrev amerikaneren Edward Bellamy i sin bestseller *Looking Backward: 2000-1887* fra 1888 og August Bebel i *Die Frau und der Sozialismus* (Kvinden og socialismen). Begge forudså en fremtid, der afskaffede husholdningsarbejdet, dvs. ville befri kvinden og tyendet fra det – takket være offentlige badehuse, folkekøkkener, elektricitet og tekniske fremskridt (Bebel, 2017; Bellamy, 2000).

Mere radikal var den anarkistiske socialismes utopi, som vi finder hos Paul Lafargue, Marx' svigersøn, i det smalle skrift *Le droit à la paresse* (Retten til dovenskab) fra 1883: ”En sælsom trang behersker arbejderklassen i alle de lande, hvor den kapitalistiske civilisation hersker, en trang, som har den udbredte individuelle og

kollektive elendighed i det moderne samfund til følge. Der er tale om kærligheden til arbejdet." Fritiden skulle angiveligt være gået tabt med borgerskabets etik, kapitalismens markeder og industrialiseringens maskiner. Længselsfuldt så han tilbage på en idealiseret fortid og fandt her målet for den ønskede fremtid. "Men hævder man, at arbejderne, selvom de dengang kun arbejdede fem ud af ugens syv dage, kun levede af luft og vand [...]? Det er da fint! De havde fritid, tid til at tage for sig af jordens glæder, pleje kærligheden og lave tant og fjas, og med fornøjelse holde taffel til ære for lediggangens Gud." Man skulle arbejde mindre og konsumere mere. "Oh dovenskab, moder til al kunst og ædle dyder, Du er balsam for menneskehedens smerter!"⁵

Til sidst bør nævnes et værk fra det 20. århundrede, hvor der opstår et mareridt ud af ønskedrømmen. Eksemplet er Aldous Huxleys *Brave New World* fra 1937. I denne fremtidsroman lider menneskene ikke længere under hårdt arbejde, de er derimod små hjul i et stort, selvkørende maskineri, og alle deres ønsker bliver opfyldt, så de knap nok har virkelige ønsker tilbage. Rusmidler fremstilles på fabrikker. Med dem kan man tage på ferie fra virkeligheden, før man vender hjem til det "daglige arbejde og underholdningens sikre grund." Skellet mellem arbejde og fritid forsvinder, fordi arbejdet er let og fritiden er fyldt ud. "Nu om dage" – hermed menes fremtidens fagre nye verden – "arbejder også de gamle mennesker, de glæder sig over deres seksuelle drifter, er altid beskæftigede, fornøjelserne lader dem ikke gå ledige, der er ikke et frit øjeblik til at sætte sig hen og tænke efter."⁶

Så meget om arbejdets fremtid i fortidens utopier. Fremtidsutopier kan forstås som historiske modbilleder til deres samtid. Det er tydeligt, hvad de vender sig imod, hvad der forekom særligt ufuldstændigt eller ulideligt ved arbejdet, som de kendte det.

Først og fremmest og nærmest gennemgående var det arbejdets hårdhed, arbejdet som slid og belastning, der skulle overvindes – gennem kortere arbejdstid, aber og maskiner.

Dernæst var det, vel at mærke allerede i det 18. århundrede, uligheden i fordelingen af arbejdet og dets udbytte, der skulle ændres i fremtiden.

Lønarbejde var ifølge forfatterne på ingen måde en kilde til frihed, derimod en kval, der skulle udskiftes gennem organisering – i solidaritetens, ordenens og effektivitetens interesse, og endda på bekostning af en vis tvang.

Endelig var det arbejdets livslange ensformighed, der skulle ophæves gennem lø-

bende udveksling, sådan at arbejdet bedre kunne tjene den menneskelige selvrealisering. Dette motiv dukkede først op i starten af det 19. århundrede.

Det skal tilstås, at dette kun er indirekte belæg og ikke beretninger om førstehånds-arbejdserfaringer. Men de stammer fra skrifter, der har været meget læste. De må have harmoneret med vidt udbredte erfaringer og forventninger. Forfatterne måtte være gode iagttagere af virkeligheden for at kunne skrive gode utopier. Anstrengende, mindre anset og dårligt betalt arbejde kunne utvivlsomt også give anledning til oprejsning, tilfredshed og stolthed, give glæde og i det hele taget opfylde forskellige fysiske, psykiske og sociale behov.⁷ Men det er dog bemærkelsesværdigt i de her udvalgte kilder (de utopiske romaner), hvor entydigt arbejdet i form af erhvervsarbejde fremstår som et ubekvemt slid, tyngende last og uønsket omkostning. Noget man kun gør, fordi det er nødvendigt, og som man søger at forkorte så meget som muligt.

Andre kilder viser i den samme retning. Eksempelvis finder man nærmest aldrig arbejdsglæde og en hyldest til arbejde nævnt i folkesange og ordsprog. Snarere udtrykkes der sympati med dovenskab og forståelse for ro og hvile (Peppler, 1940, s. 432 ff.). Keith Thomas har samlet hundredvis af tekststeder om arbejdets betydning gennem århundrederne. I analysen af dem citerer han en forfatter fra det 17. århundrede, der hævder, at fornøjelige beskæftigelser ikke er arbejde, da arbejdet udmærker sig ved ikke at vække nogen glæde. Det er muligvis en overdrivelse. Men Thomas tilføjer, at hans antologi bekræfter dette indtryk. Det er særligt monotonien, ubehageligheden, kedsomheden, lidelsen og tvangen ved arbejdet, der fremhæves. "Det bekræfter det uafvendelige faktum, at gennem århundreder har størstedelen af den menneskelige arts lod været hårdt slid for dårlig belønning" (Thomas, 1999, s. xvii).

Den måde, hvorpå fagbevægelsen og socialdemokratiet forholdte sig til erhvervsarbejdet siden midten af det 19. århundrede passer i sidste ende også ind i det billede, jeg netop har skitseret. Her var netop kravet om kortere arbejdstid dominerende. Og da Adolph Levenstein i starten af det 20. århundrede offentliggjorde de første rundspørger blandt industriarbejdere, kunne der ikke læses meget om arbejdsglæde, men masser om arbejdslede og håb om mere fri tid og en økonomisk situation, der i det mindste ville tillade ens egen kone, at hun "ikke mere behøvede at gå på fabrikken, og kunne vie sin tid til huset og børnene" (Levenstein, 1912, s. 225). Jo tættere kilderne kommer på hverdagen og erfaringerne fra befolkning-

gen, der arbejdede i landbruget og med håndværk, desto mindre sporer man den glorificering af arbejdet, der kendetegnede diskursen blandt intellektuelle i det 18. århundrede og videre i det 19. århundrede i en lidt anden form.

ARBEJDE SOM IDEAL OG ERHVERVSARBEJDE SOM REALITET: ARBEJDSAMFUNDET OPSTÅR

I arbejdets historie er der meget, som rækker tilbage gennem århundrederne. Begrebet blev dannet lang tid før industrialiseringen. Også den omtalte glorificering af arbejdet var førindustrielt, den havde nemlig sin oprindelse i den tidlige moderne tid. Men med industrialiseringen i det "lange 19. århundrede" (Kocka, 2001) ændrede tingene sig. Først nu opstod 'arbejdssamfundet', der stadig præger vores virkelighed i dag, omend mange mener, at dets grundlag svinder bort og dets tid er ved at løbe ud.

Først efter revolutionerne og reformerne omkring år 1800 og senere industrialiseringen brød den kapitalistiske markedskonomiske mekanismer igennem over en bred front. Selvom de i sig selv var meget ældre, blev disse mekanismer først i det 19. århundrede til det dominerende princip for den økonomiske og erhvervsmæssige orden, der også i stadigt stigende grad strukturerede arbejdsverdenen, nu hovedsageligt forstået som erhvervsarbejdet. I århundredernes løb havde arbejdet fundet sted i forskellige institutionelle og retslige rammer: i hjemmet og i husholdningen, i forskellige former for personlig ufrihed (f.eks. slaveri) og under feudale og korporative betingelser. I størstedelen af Europa og utvivlsomt i Tyskland havde frit reguleret, kontraktbundet, markedsorienteret *erhvervsarbejde* været et sjældent fænomen før 1800, omend grænserne i stigende grad udviskedes, og markedselementer i længere tid havde listet sig ind i organiseringen af landbrug og håndværksarbejde. Først nu, i det 19. århundrede, blev markedsreguleret arbejde dominerende, naturligvis i forskellige former, hvor lønarbejdet kun udgjorde den ene.

I stigende grad udbredtes erhvervsarbejdet i manufakturer og værksteder, fabrikker og miner, kontorer og forvaltninger. Der fandtes utallige overgangs- og mellemformer, men også modtendenser. Alt i alt bevægede det sted, hvor erhvervsarbejdet blev udført på den ene side, og hjemmets og familiens sfære på den anden side, sig væk fra hinanden. Denne rumlige opdeling havde tidligere været sjældnere. Bønder og hjemmearbejdere, håndværkere og købmænd, men også lærde og forvaltere havde som regel udført deres arbejde der, hvor de og deres familier også levede og

boede. Jægere og karavaneførere såvel som omrejsende købmænd, omvandrende arbejdere og andre havde dog også i førindustriell tid udført deres arbejde i rumlig afstand fra husholdning og familie. Erhvervsarbejde havde normalt været tæt forbundet med øvrige arbejds- og livsytringer. Det havde været 'indlejret'. Dette ændrede sig nu for rigtig mange. Skellet mellem arbejde i form af erhvervsarbejde og ikke-arbejde (inklusive mange andre aktiviteter) blev nu skarpere, lettere at se og hyppigere diskuteret. Erhvervsarbejdet fik sit eget rum, og 'arbejdspladsen' opstod.

Erhvervsarbejdet fik også sin egen tid. Førindustrielt arbejde havde oftest været uregelmæssigt og ikke skarpt afgrænset. Dagens og årets naturlige rytme, der som regel havde været bestemmende, gav heller ingen skarpe afgrænsninger. Arbejde havde ofte taget meget lang tid, var tit porøst, med mange pauser, gennemtrængt af andre aktiviteter og fritid. Det var svært at måle arbejdet. Med industrialiseringen og uddifferentieringen af erhvervsarbejdet til et specifikt område blev tidsudmålingen nu mere præcis. Også i denne henseende fremstod skellet mellem arbejde og ikke-arbejde tydeligere. Mere præcise ure, klokker og sirener, gåturen ind igennem fabriksporten eller den rutinemæssige indgangskontrol hos portneren – på disse og mange andre måder blev arbejdets begyndelse og ende tydeligere markeret. Indtil midten af det 19. århundrede forlængedes den gennemsnitlige arbejdstid, derefter (indtil for nylig) begyndte den at blive kortere. Arbejde blev mere målbart end nogensinde før og samtidig mere uomgængeligt (Polanyi, 2001, s. 71, 75, 224; Thompson, 1967). Det var først på baggrund af denne uddifferentiering, at manglen på arbejde blev et identificerbart fænomen. Arbejdsmangel blev til et tema og snart til et problem. Først i 1880'erne dukkede begrebet 'arbejdsløshed', 'unemployment' og 'chômage' op i leksika og sociale diskurser (Burnett, 1994, s. 3).

Arbejde – og særligt erhvervsarbejde – var altid opdelt efter kønskriterier. Mænd og kvinder har altid haft meget ulige adgang til forskellige typer af arbejde. For henholdsvis kvinder og mænd har arbejdet haft forskellige betydninger, og arbejdets orden har altid været tæt forbundet med kønnenes orden. Stridigheder og kompromisser inden for det ene område havde ofte at gøre med stridigheder og kompromisser inden for det andet. Forbindelsen mellem køn og arbejde, mellem kønnenes orden og arbejdets orden, ændrede sig i det 19. århundrede i sammenhæng med den tiltagende uddifferentiering af arbejdsplads og husholdning.

I erhvervsarbejde tæt på og bundet op på husholdningen havde mænd og kvinder oftest samarbejdet tæt, med arbejdsdeling og asymmetri – med tendens til mandlig

dominans, men i mange variationer og med flere undtagelser. Nu gled mandearbejde og kvindearbejde længere fra hinanden. Dette billede var mere udpræget i borgerskabet end i arbejderklassen, hvor det næsten altid var nødvendigt og forblev almindeligt, at kvinderne – og tidligere også børnene – deltog i familiens indtjening, også selvom det kun skulle være med en lille 'ekstra fortjeneste' i den ene eller anden form. Men i det omfang familien ophørte med at være en produktionsenhed, mistede parrenes arbejdsdelte erhvervs-køoperation betydning. Mænd og kvinder fordelte sig på forskellige arbejdspladser og rykkede dermed også rumligt fra hinanden.

Derudover vandt ikke bare i borgerskabet, men også til en vis grad i arbejderklassen, den 'mandlige familieforsørger' model frem. I denne model udførte manden og faderen erhvervsarbejdet og skaffede familiens indkomst, mens det ubetalte arbejde i hjemmet påhvilede kvinden og moderen. Kvindens arbejde muliggjorde på den ene side mandens erhvervsdygtighed, men det var på den anden side pålagt ansvaret for fødsel og opdragelse af børnene – og dermed den intergenerationelle reproduktion – og endvidere indebar det en række funktioner i organiseringen af livet uden for erhvervsarbejdet. Som sagt brød modellen ikke igennem overalt uden for borgerskabet, og graden af dens realisering varierede stærkt alt efter erhvervsgruppe, region, land og årti. Alligevel konstituerede modellen sig – i arbejderklassen i forbindelse med kravet om familieløn – i løbet af det 19. og i første halvdel af det 20. århundrede i stigende grad. Den muliggjorde dermed nye og mangeartede former for ulighed – og distance – mellem kønnene, der i den førindustrielle periode havde været sjældnere. Fra de sidste årtier af det 20. århundrede og frem er denne trend blevet vendt i kraft af kvindernes tiltagende erhvervsarbejde (Janssens, 1998, s. 1–24).

Der havde altid været forskelle, spændinger og konflikter mellem besidderne af forskellige sociale positioner i arbejdets sociale system: mellem gods- eller jordejer og bonde, mellem mestre og svende, forlæggere og hjemmearbejdere, arbejdsgivere og arbejdere såvel som blandt de mange blandede eksistenser derimellem. I takt med at det markedsregulerede erhvervsarbejde til en vis grad blev løsrevet fra sin sammenhæng med andre aktiviteter og livsytringer, og blev til en tydelig, selvstændig sfære, kunne disse forskelle, spændinger og konflikter, selvfølgelig i omskiftende former, for alvor udfolde sig. *Klassen* blev en central dimension af den kollektive selvidentifikation, og *klassekonflikten* blev til århundredes største tema

(Jones, 1983; Katznelson & Zolberg, 1986; Kocka, 1983).

Arbejde var altid blevet reguleret af regeringer, embedsmænd og andre politiske instanser. Markedsøkonomiens gennembrud og den retslige liberalisering reducerede den offentlige regulering af arbejdet, først og fremmest i anden tredjedel og tredje fjerdedel af det 19. århundrede. Men kun for en begrænset periode. Allerede i de to sidste årtier af det 19. århundrede satte den retslige og administrative regulering af arbejdet ind på ny. Da det nu drejede sig om regulering af erhvervsarbejde som et område, der havde løsnet sig et stykke fra andre sociale og kulturelle områder, udviklede sig nu en dertil specialiseret lov – arbejdsloven – og en dertil specialiseret arm af regeringen og forvaltningen. Denne bidrog omvendt til arbejdets 'aparte' eksistens som en særlig sfære og til kodificeringen og normeringen af arbejdet, og det vel at mærke op igennem hele det 20. århundrede (Zimmermann, 2015).

I det forudgående afsnit har jeg ofte talt om erhvervsarbejde og ikke generelt om arbejde. Faktisk traf de nævnte strukturforandringer ikke alle de aktiviteter, som falder under det brede begreb om arbejde, der tidligere blev fastholdt som resultat af de erkendelses- og diskussionsprocesser, der fandt sted indtil omkring år 1800. Snarere traf de kun det arbejde som man levede af og tjente på, for det meste ved at levere ydelser og producere varer, der sigtede efter en modværdi på markederne – enten i form af forskellig kvalificeret arbejdskraft eller som produkt af denne arbejdskraft. Det var arbejde af denne socialøkonomiske kvalitet, der blev omdannet af det 19. århundredes store strukturforandringer. Denne slags arbejde røg således ind i centrum af de erfaringer og forventninger, refleksioner og diskussioner, der rykkede frem i sprogbrugen, og prægede i stigende grad begrebet om arbejde, som dermed til en vis grad begrænsede sig til denne slags arbejde der bedst kan beskrives som 'erhvervsarbejde'.

Erhvervsarbejde stod også allerede i tidlig moderne tid ofte i forgrunden, når arbejdet blev diskuteret. I grunden handlede det i de allerede diskuterede utopiske romaner fra Thomas More og frem om afkortning, organisering og lettelse af erhvervsarbejdet. Adam Smith og de andre forfattere i den opløstrende økonomiske videnskab var interesserede i arbejde som erhvervsarbejde, mens teologerne og filosoferne, forfatterne og deres tids almene sprogbrug efterfulgte en bred forståelse af arbejdet. Det var først i det 19. århundrede, i forbindelse med de nævnte tidstypiske erfaringer, at indskrænkningen af det gængse arbejdsbegreb til erhvervsarbejde skete i offentlige diskussioner og i offentlige statistikker, i den

socialt politik og i den almene sprogbrug, dog uden helt at smide den bredere betydning af sig. På denne begrebshistoriske vej fra arbejde til erhvervsarbejde røg aktiviteter, der tidligere var blevet regnet som arbejde og nu ikke længere talte som arbejde i fuldstændig betydning, helt til side. Her tænkes på aktiviteter i hjemmet, særligt kvindernes arbejde i husholdningen, ved fødslen og børneopdragelsen, på ikke-betalte beskæftigelser i samfundet og i den offentlige interesse, og på arbejdet for en selv.

Med til historien om arbejde i det lange 19. århundrede hører desuden en grundlæggende modsætning, der blev skærpet, politiseret og udviklede sig til en vigtig drivkraft i samfundets dynamik. Her sigter jeg til modsætningen mellem den emfatiske-krævende betydning af arbejde i traditionen efter den tidlige moderne tids oplysningstænkning (som omtalt ovenfor) på den ene side, og arbejdets realitet, sådan som det i det 19. århundrede udvikler sig til erhvervsarbejde, på den anden side. Den emfatiske diskurs om arbejdet som et konstitutivt element i den menneskelige eksistens stoppede jo ikke i det 19. århundrede, den blev ligefrem intensiveret igen gennem Hegel og Marx og fortsatte på en anden, mere nøgtern vis som minimum hos Max Weber. På den anden side var det virkelige arbejde som erhvervsarbejde, som beskrevet ovenfor, kendetegnet ved en tiltagende arbejdsdeling og specialisering, ofte højt afhængigt af markeder, chefer eller maskiner, ofte hårdt, monotont, udmattende, opslidende og tarveligt. Denne inkonsekvens, modsætning eller modsigelse var ikke ny, men den blev tilspidset yderligere i det 19. århundrede. Frem for alt blev den i sammenhæng med det borgerlige samfunds opståen gjort til genstand for offentlig debat.

Ud af denne modsigelse opstod på den ene side den afgørende og mobiliserende *kritik* af arbejdet under kapitalismen som fremmedgjort, udbyttet, og uværdigt for mennesket – skarpest formuleret af Marx. På den anden side opstod *kravet* om en revaluering og humanisering af arbejdet såvel som inddragelse og anerkendelse af arbejderens som borger – tydeligst og mest virkningsfuldt i den socialistiske arbejderbevægelse. Arbejdet blev genstand for en grundlæggende kritik og blev legitimationsgrundlaget for emancipatoriske fordringer. Dette var heller ikke kun en sag for teoretikere og politiske programmer. Ser man nærmere på den opstående arbejderbevægelses 'basis', finder man ud af, at de engagerede håndværksarbejdere, der måske ikke var i umiddelbar forbindelse med den marxistiske tænkning, havde en ambitiøs forståelse af deres arbejde som kvalificeret, produktivt og i øvrigt me-

get mandigt arbejde med stor kulturbetydning. Denne forståelse gav hold til deres krav om at blive bedre stillet, blive hørt og opnå statsborgerlig ligestilling, og den motiverede samtidig deres kritik af snyltere og dagdrivere (Welskopp, 2000, s. 60 ff., 622 ff.).

At den største protest- og emancipationsbevægelse i det 19. og 20. århundrede, arbejderbevægelsen, var baseret på erhvervsarbejdet, er en kendt sag. Den rekruttede først og fremmest sine medlemmer blandt afhængigt arbejdende, repræsenterede deres interesser og brugte deres erfaringer med afhængigt arbejde og ulighed til at konsolidere det interne sammenhold, og til at skabe identifikation både indad og udadtil, helt ud i bevægelsens ikonografi. Derudover, lyder argumentet her, tjente arbejdererfaringer og -forestillinger som motivations- og legitimationsbasis for medlemmerne og deres krav. Således er dette et eksemplarisk billede på, i hvor høj grad forestillingerne om arbejde i det 19. århundrede påvirkede menneskenes og det sociale og politiske systems selvforståelse.

Det viser sig også ved andre sociale bevægelser og politiske strømninger. Eksempelvis var opnåelsen af nye erhvervs- og arbejdsmuligheder en central begrundelse for det 19. århundrede kvindebevægelses krav om lige politiske rettigheder og indflydelse. Omvendt brugte kvinderne netop disse nye politiske indflydelsesmuligheder til at opnå nye erhvervs- og arbejdsmuligheder.

Troen på muligheden for menneskelig selvudvikling gennem frit arbejde virkede videre i de liberales retorik, og måske også i deres politik. ”Hvis tidligere privilegiet var helligt, så er det arbejdet, der er helligt i dag; det frie arbejde, fliden og beskæftigelsen [...] er i dag den højeste ære” (Conze, 1972, s. 190). Sådan formulerede et liberalt parlamentsmedlem det i Paulskirken i 1848.⁸ Og i midten af 1860’erne kaldte den liberale kooperativgrundlægger Hermann Schulze-Delitzsch arbejdet – og her havde han i hvert fald også erhvervsarbejdet for øje – for ”hovedmagten i menneskehedens husholdning”. Han sluttede et foredrag i en liberal arbejderforening med ordene: ”Kun det frie arbejde, sådan som det nødvendigvis trækker den indre forløsning og den ydre befrielse af arbejderens med sig, vil i det store hele gøre menneskeheden fri, idet arbejdet giver de bevidste masser adgang til kulturens udvikling, der ikke kan ske på nogen anden måde. Dette store principps endelige fuldstændige sejr er menneskelighedens sejr, vores samfundsmæssige udviklings endemål” (Conze, 1972, s. 192–193).

Arbejdets ide forandrede sig, spredte sig og fik i alle henseender mere gennem-

slagskraft. Den blev mindre kristen og mindre idealistisk. Den tog en empirisk drejning og blev undertiden formuleret i det naturvidenskabelige sprog – f.eks. som arbejdskraft i overensstemmelse med termodynamikkens sprog. I begyndelsen af det 20. århundrede var modstanderen, der skulle bekæmpes, ikke så meget det moralsk fordærvelige dagdriveri, men derimod trætheden, der skulle behandles arbejdsvidenskabeligt (Rabinach, 1990, s. 45, 72, 179, 195). Derudover skete der også noget andet: som hidtil fandtes den borgerlig fremstilling af arbejdet som dyd og pligt, den borgerlige 'kaldsetik', der knyttede selvforpligtigelsen til arbejde sammen med ideen om professionen og således sammen med 'kaldet'. Således fjernede arbejdet sig fra betydningen levebrødsarbejde og samlebetegnelsen for korte skiftende beskæftigelser (jobs), men kaldsetikken forblev en del af arbejdsdiskursen.

Heroverfor blev den socialistiske arbejderbevægelses arbejdsbegreb brugt i kampen mod angivelige dagdrivere, dovenlarsere og snyltere i overklassen. I slutningen af århundredet opstod og udbredtes desuden en funktionærklasse, der, så vidt det kunne lade sig gøre, vandt en kollektiv identitet gennem en forståelse af den fælles position i arbejdsprocessen – der var isoleret fra håndværket og de manuelle arbejdere, men dog baseret på arbejdsmæssige kategorier. Man får det indtryk, at arbejde nu til forskel fra tidligere ikke behøvede retfærdiggørelse gennem noget andet, men derimod blev selvtilstrækkeligt, havde mening i sig selv og var et tilstrækkeligt grundlag for de mest forskelligartede krav. Hvis man skulle fortælle om sit liv, ville man næsten altid komme udførligt ind på sit arbejde. I hvert fald det professionelle arbejde var definerende for den personlige identitet og var – bare på grund af arbejdsdelingen – et forbindende, sammenholdende element, der førte til samarbejde og konflikter. Arbejdets centrale stilling i og indvirkning på samfundet viser sig eksempelvis i arbejderbevægelsens *arbejderkultur*, men også, omend på en anden måde, for de nye professioners sammenhold; for det andet viser det sig ved klassekonflikten, der i stigende grad gennempløjede samfundet i det 19. og 20. århundrede og havde sine rødder i arbejdets sociale system. Arbejde blev derudover til det centrale begreb i de nye socialvidenskaber. Socialkategorier, der havde med arbejde at gøre, var fremherskende, når statistikere målte på samfundet og debatterer kritiserede det.

Sammenhængen mellem arbejde og nationsdannelse er vanskelig og indirekte. Senest 1848/49 dukkede slagordet om det "nationale arbejde" op, og kort efter skrev Wilhelm Heinrich Riehl en bog om det. Siden 1850'erne viste verdensudstillinger

arbejde og produkter frem, differentieret efter nationer og nationale kvaliteter. En professor fra Prag skrev i 1875: Arbejdet giver mennesket ”stemplet på dets væsen, arbejdet udgør en nation. Nationalitet og nationalt arbejde er de samme begreber” (Conze, 1972, s. 210).

Også i de transnationale sammenfletninger spillede arbejdet en væsentlig rolle. Sammenstødet mellem forskellige forståelser af arbejde var et vedholdende tema for europæiske besøgere i ikke-vestlige civilisationer, og en vedvarende konflikt i forholdet mellem koloniherrer og de koloniserede. Iagttagelser, forestillinger og fordomme om forskellige holdninger til arbejde definerede de fastgroende skel mellem europæere og afrikanere, europæere og asiater, mellem vesten og de andre. Gennem arbejde, arbejdspraksisser og arbejdsforestillinger var det måske vigtigste område markeret, hvor disciplin og modstand, opdragelse og udbytning, herredømme og underkastelse, og nogen gange også undervisning og befrielse udspillede sig inden for kolonialismens og imperialismens sammenhæng (Weit, 1997, s. 23, 41).

En af konsekvenserne af disse processer og forandringer, der næppe kan overvurderes, var bl.a. det sporskifte, der i det mindste i Tyskland førte til at socialstaten siden 1880'erne blev opbygget på grundlag af *erhvervsarbejde*. Arbejderne – ikke de fattige – blev adressaterne i Bismarcks statslige syge-, ulykkes- og aldersforsikring. Bidragene fra arbejdere og arbejdsgivere – og ikke skatter og besparelse – finansierede systemet, som blev udbygget og perfektioneret i det 20. århundrede. Skatter og forpligtelser såvel som overførselsbetalinger og rettigheder blev knyttet til den status, som hver enkelt indtog i arbejdets sociale system; denne status blev således befæstet og vedvarende. Arbejdet – forstået som erhvervsarbejde – avancerede dermed til at blive den afgørende faktor, der afgjorde den enkeltes *inklusion* i eller *eksklusion* fra systemet af sociale rettigheder og pligter. Det var nu erhvervsarbejdet, der bestemte den enkeltes samfundsmæssige tilhørsforhold, samt marginaliseringen i eller udstødelsen fra samfundet. Hvad individer og dermed deres familier bidrog med til det offentlige, og modsat hvad de kunne forvente af det offentlige, blev for en stor del afhængigt af det erhvervsarbejde, de havde og ikke havde adgang til. Også i denne henseende blev erhvervsarbejdet for en tid til det vigtigste bindemiddel, der på trods af centrifugale tendenser skulle sørge for samfundets sammenhængskraft – eller til tider svigtede i netop dette.

Dermed er de vigtigste elementer blevet vist af det, der senest siden Hannah

Arendts bog *The Human Condition* fra 1958 er blevet betegnet som 'arbejdssamfundet'. Arbejdssamfundet der opstod i det 19. århundrede og blev karakteristisk for det 20. århundrede, ikke bare i Tyskland, men vel sagtens overalt, hvor industrialiseringen satte igennem og blev en prægende faktor. Også selvom begrebet har væsentlige og her ikke undersøgte forskelle fra land til land, og selvom det er i konstant forandring. Begrebet refererer til et samfund, hvis samfundsmæssige produktionskraft, sociale sammenhængskraft, kulturelle orientering og politiske styring på afgørende vis beror på *erhvervsarbejdet*. Aldrig før havde arbejdet tjent som så central en søjle i en hel samfundsordens arkitektur.

UDSYN

Selv det flygtigste blik på det 20. århundrede viser, at arbejdssamfundet i Tyskland og andre steder gennemløb grunlæggende forandringer. Disse hang sammen med industrialiseringens afslutning og overgangen til en postindustriel orden, samt den radikale omfordeling af erhvervsaktive fra landbrugssektoren og den håndværksindustrielle sektor til servicesektoren. Derudover kan nævnes den teknologiske udvikling, den blivende forskydning fra en overvægt af manuelt til ikke-manuelt arbejde, den øgede fritid og forbrugssamfundets opblomstring, hvis identitetstilbud er i konkurrence med arbejdssamfundets, samtidig med at det forbliver afhængigt af arbejdssamfundet. På denne måde bekræftes arbejdssamfundets centrale betydning. Derudover bør kommende undersøgelser af arbejdets historie i det 20. århundrede tage sig af nogle grundlæggende problemer, der indtil nu kun er blevet påpeget.

For det første er der forholdet mellem arbejde og destruktion. Traditionelt bliver arbejde i Europa – og i denne artikel – set som noget produktivt: som produktion eller forsyning af noget, som en fremtidsorienteret handling, som løsning på problemer, som overvindelse af eksistentiel nød og fare.

Det 20. århundredes verdenskrige giver derimod rigeligt undersøgelsesmateriale til at se på, hvordan arbejde og ødelæggelse kan hænge sammen. Man behøver knap nok, hvis overhovedet, at ændre de to definitioner på hhv. arbejde i bred forstand (artiklens første del) og arbejde som erhvervsarbejde (artiklens anden del), for at kunne indbefatte krigens arbejde, soldaternes beskæftigelse og de krigsførende regeringers aggressioner derunder. Man kunne ønske sig at opdele krigshåndværket

i sin førindustrielle, industrielle og postindustrielle form. Det er der dog ved første øjekast ikke grundlag for. Derudover: førte Første Verdenskrigs excesser ikke til en forstærket beundring af 'arbejderen' (f.eks Ernst Jünger), der egner sig bedre end 'borgeren' til illiberal heroisering? Satte Anden Verdenskrigs dybe ødelæggelser ikke uanede energier fri til anstrengende arbejde og værdsættelse af arbejdet, som i de følgende år ledte til en stor produktionsfortjeneste og succes med genopbygningen – på samme måde som Trediveårskrigen kaotiske i det 17. århundrede, der efterfulgtes af den tidlige moderne tids glorificering af arbejdet?⁹

Gavnligt – for det andet – er det at se på den uhyre centrale placering som arbejdet – i bred og fundamental forstand, og ikke begrænset til erhvervsarbejde – får i de store totalitære ideologier og systemer i det 20. århundrede. Bliver vi ved nationalsocialismen kan vi pege på, at Goebbels roman *Michael* fra 1929 glorificerede arbejdet som kilde til selvtægtelse og personlig identitet såvel som middel til at forbinde jorden med mennesket; at Alfred Rosenbergs forening af arbejdet under pande, næve og sværd prægede den nationalsocialistiske propaganda; at forherligelsen af arbejdet – efter nedkæmpningen af den selvstændige arbejderbevægelse og forfølgelsen af deres ledere – fandt adskillige nedslag i det tyske *Volksgemeinschafts* (folkefællesskabs) symbolik og praksis; at *Reichs-Arbeits-Dienst*¹⁰ propagerede arbejdet som våben mod indre splittelse, mens den organiserede produktionen af våben mod fjenden; at det tyske samfund i perioden 1933-1940 kan analyseres som et autoritært præstationssamfund, og endeligt at Auschwitz-kommandanten Rudolf Höß var en lidenskabelig arbejder og formentlig har taget det kyniske ordsprog, der var anbragt på porten til Auschwitz, bogstaveligt.¹¹

Dette komplicerede emne kan ikke behandles udtømmende her. Påpegningen af det skulle gøre opmærksom på, hvor kompliceret og spændingsfuldt forholdet mellem frihed og arbejde kan være og har været i historien. Befrielses- og frihedspotentialer, som – på hver sin forskellige måde – særligt tilskrives arbejdet i oplysningsfilosoffernes og de liberale øjne, samt i den klassiske politiske økonomi og Hegels og Marx' dialektiske filosofi, kan ikke bestrides. Der findes et stort antal entydige beviser for denne sammenhæng i borgerskabets historie fra højmiddelalderen og frem, i uddannelses- og videnskabshistorien, i den socialistiske arbejderbevægelses succeser og i erfaringen fra de arbejdere, der opnåede denne succes. Man kan også kaste et blik på protestantismen eller på sammenhængen mellem erhvervsarbejde og emancipation i kønnenes interne forhold fra det 19. år-

hundrede og frem. De her påpegede temaer angående sammenhængen mellem arbejde og frihed er på ingen måde fyldestgørende, og der kunne nævnes mange flere.

Men det omvendte forhold synes – i mange variationer – at have været det historisk dominerende og heller ikke fraværende i moderne tid: Den lange historie om slaveri og livegenskab, omfanget af det bundne arbejde med udpræget ufrie elementer i feudalismen, allestedsnærværet af arbejde som et middel til disciplinering af lavere klasser og fremmede folk, den konstitutive asymmetri ved lønarbejderforholdet med underordning som konsekvens og udbytning som mulighed, elementerne af tvang, der hører til ethvert disciplineret arbejde, også selvom de varierer stærkt alt efter type, placering og kvalifikation for arbejdet – alt dette beviser nærmest, at den tætte forbindelse mellem arbejde og ufrihed er historiens regel, hvis ikke ligefrem historiens nødvendighed. Og erfaringen med de kommunistiske og fascistiske diktaturer i det 20. århundrede – så forskellige som de i øvrigt var – fremtvinger den konklusion, at arbejdet i sig selv ikke har nogen tilstrækkelig indbygget modstandskraft mod dets egen totalitære instrumentalisering. Dette gælder ikke kun for arbejdet i den snævre forstand som erhvervsarbejde, derimod i høj grad også for arbejdet i dets brede, omfattende betydning. Det kommer an på arbejdets samfundsmæssige-kulturelle kontekst og de politisk-moralske rammebetingelser, hvordan disse står i forhold til frihed, og om disse bidrager mere til befrielse eller mere til underdaniggørelse.¹²

Til slut: Er det 19. og 20. århundredes arbejdssamfund ved at lakke mod enden? Formodninger i denne retning finder man allerede hos Hannah Arendt i 1958, og de er således ligeså gamle som begrebet selv. I 1980'erne trængte formodningerne sig på igen, og de bliver stadig bragt frem. Kerneargumentet er: ”Typen og mængden af tilgængeligt arbejde rækker ikke længere til at strukturere samfundene og det individuelle liv.”¹³ Af ubestridelige fænomener kan der henvises til globaliseringen og digitaliseringen som strukturelle grunde og til den vedholdende arbejdsløshed og forøgelsen af levetid, der ikke vies til erhvervsarbejde. Der kan også henvises til den synlige fragmentering af arbejdet i rum og tid – projektansættelser i stedet for ’normale arbejdsforhold’,¹⁴ opløsning af arbejdspladsens grænser og ’professionsopløsning’. Derudover kan der ses en forandring i dominerende værdiorienteringer: i vores tid er vi langt fra tidligere århundreders borgerlige arbejdsetik, selv Biblen har man korrigeret. Luther oversatte salme 90, 10 meget egenrådigt og arbejdsvenligt: ”Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til, og hvis det har

været godt, så har der været slid og arbejde”.¹⁵ Den nye evangelisk-katolske standardoversættelse er mere realistisk: ”Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til, men al deres stolthed er elendighed og ulykke, hastigt går det, så flyver vi bort”.¹⁶

Endnu mere graverende er den overvejelse, at arbejdssamfundets regelsystem selv kommer på tværs. Det har funderet sig for meget på erhvervsarbejdet som den bærende søjle og dermed – økonomisk talt – gjort det for omkostningsfuldt, eller – socialt og politisk talt – overbebyrdet det. Erhvervsarbejdet med sine høje lønomkostninger og meget nøje normering bliver derfor stadig mere knapt, trækker sig tilbage og trækker dermed grundlaget væk under systemet. I de seneste diskussioner finder man interessante alternative tanker: fra erhvervsarbejdets forrang (tilbage) til en bred arbejdsforståelse, herunder borgerarbejde i civilsamfundet (Beck, 1999) og ikke kun markedsorienteret selvstændigt arbejde. Fra arbejdssamfundet til ”beskæftigelsessamfundet” (Dahrendorf, 1980; Gorz, 1999), der fratager erhvervsarbejdet dets centrale rang. Dette er stoffet, som nutidens utopier om fremtidens arbejdsverden er lavet af.

På den anden side kan der ikke ses uden om, at der er meget som er overlevet fra det 19. og 20. århundredes arbejdssamfund. Der er stadig meget at gøre. På trods af tabet af arbejdspladser i vores del af verden på grund af den digitale revolutions teknologiske udvikling og den uhyre skærpede konkurrence i kølvandet på globaliseringen, er der selv i de økonomisk set mest udviklede samfund ikke nogen mangel på arbejde. Tegnet på dette er den enorme udbredelse af sort arbejde og de meget ringere arbejdsløshedstal i sammenlignelige lande uden for Tyskland. Fra historien om menneskets behov kender vi også disse behøvs fleksibilitet og ekspansionsevne. Vores høje arbejdsløshedstal er ikke et tegn på arbejdssamfundets endeligt, men henviser snarere til nødvendigheden af indgribende institutionelle reformer. Udover herkomst er erhvervsarbejde af den ene eller anden slags stadigvæk mere afgørende for tildelingen af status og livschancer end nogen anden reguleringsmekanisme. Udbredelsen af erhvervsarbejde er ligefrem vokset kraftigt de seneste årtier; efter kvindernes masseindtræden på arbejdsmarkedet er det i højere grad end tidligere blevet reglen frem for undtagelsen.

I lyset af den tiltagende internationale konkurrence som følge af globaliseringen er et lands økonomis produktionsevne mere efterspurgt og uomgængelig end nogensinde før, hvis landet vil forsøge at undgå væsentlige forringelser i velstanden.

Efter de sidste årtiers erfaringer er det dog svært at pege på, hvilken organisering af arbejdet, der ville kunne erstatte det markedsstyrede erhvervsarbejde. I det givne system bliver fordelingen af pligter og rettigheder i forholdet mellem fællesskab og individ fortsat styret meget stærkt gennem ens placering i erhvervsarbejdets system. Forekomsten eller fraværet af sociale rettigheder bliver for det meste bestemt på denne måde, nemlig gennem et gensidigt afhængigt regelsystem i arbejdssamfundet, som stritter mod ændringer, dvs. reformer. Alt dette leder ikke hen til, at erhvervsarbejdet bliver mindre vigtigt, og at arbejdssamfundet er blevet erstattet. Arbejdssamfundet kan falde i sine egne fælder. Det kan udtørre de ressourcer, som det behøver. Men det er helt igennem uklart, hvad der skulle træde i stedet for det centrale reguleringselement 'erhvervsarbejdet', hvis dette ikke længere skulle være tilstrækkeligt tilgængeligt eller blive bevidst marginaliseret.

I et positivt scenarie kan vi forestille os et radikalt reformeret arbejdssamfund, der er tilpasset nutidens omstændigheder. Indtil dette punkt er der masser af tid til historisk refleksion. I det historiske langtidsperspektiv, der her blev valgt, forekommer en del ved nutidens kamp om det rigtige forhold mellem arbejde, samfund og lykke som en spændende genopførelse af et gammelt stykke, uden tvivl temmelig originalt, men dog tro mod den oprindelige tekst. Dette gælder i tre henseender:

Det har altid handlet, og handler også i dag, i bund og grund om betydningsomfanget af 'arbejde', dets forhold til og dets distinktion fra andre menneskelige aktiviteter. Så meget skulle være blevet tydeligt: 'Arbejde' er et konstrukt – ikke et, som hver enkelt kan ændre efter for godt befindende, men et, der opstår under bestemte, praktiske omstændigheder, som forandrer sig og også altid indeholder stipulative definatoriske elementer. Når der i dag er meget, der taler for at revidere den semantiske indskrænkning af arbejde til erhvervsarbejde og emancipere arbejds- og beskæftigelsessamfundet, bliver et vedvarende tema i arbejdets historie bragt frem i lyset igen. Dertil hører, at der også altid findes elementer af arbejde i fritid, konsum og leg (sport!), og derfor udviskes grænserne.

I den smalle betydning, men endnu mere i de mange forskellige brede varianter, omfatter begrebet 'arbejde' mange forskelligartede aktiviteter. "Jeg tror ikke på pensionen i min type arbejde, ikke så længe jeg er klar i hovedet. Mit arbejde er mit liv, jeg kan ikke forestille mig det ene uden det andet. At høre op med at arbejde betyder at begynde på at dø." Sådan citeres Pablo Casal.¹⁷ Den kendte cellist begrænser med rette denne anskuelse til typen af sit eget arbejde.

For det store flertal af mandlige og kvindelige erhvervsbeskæftigede gælder det, at de gerne så pensionen komme så tidligt som muligt. For så vidt, at den er finansielt godt indrettet, forekommer pensionens bundne 'arbejdsløshed' ikke som et problem eller en trussel mod ens person, men derimod som en velkommen lejlighed til frihed, afslapning og andre aktiviteter. Når lektorer, eksempelvis historikere, i en af de utallige undersøgelser bliver spurgt om, hvor meget deres effektive ugentlige arbejdstid beløber sig til, er det for det meste svært for dem at svare. Hvor skal grænsen drages? Hvad med læsningen af avisen eller en historisk roman? Dette problem har det store flertal af de afhængigt beskæftigede med fast arbejdsplads og fast definerede arbejdstider ikke (endnu). Men hvad så med bonden i Kenya, den projektansatte programmør i Indien, den selvstændige modeekspert? 'Arbejde' omfatter så uendeligt meget forskelligt, at generaliserende betragtninger, problemdefinitioner og løsningsforslag næsten uundgåeligt roder sig ud på et skråplan. Man spørger sig selv, om ikke de antikke grækere kunne tænke og bedømme mere klart, fordi de ikke var udstyret og belastet med et alment, så forskelligartet og omfattende et arbejdsbegreb.

Til slut om forholdet mellem last og lyst, fremskridt og pris, nydelse og anstrengelse, som det i diskussionen om arbejdssamfundet (og socialstaten) jo også altid handler om. Det ville være kortsigtet at overse de glæder og gratialer, der altid har været og er forbundet med arbejde. Arbejde fordriver kedsomhed, giver retning, holdning, sundhed, tilfredshed, oprejsning og stolthed over det man har frembragt, skaber kontakter og bånd, har mange symbolske betydninger, kan være smukt og være forbundet med ritualer, hvis gentagelse i sig selv giver glæde. Men gennemgangen af arbejdets historie viser, at arbejdsbelastning og arbejdslede oftest og for de fleste har været dominerende: slid og slæb, ensformighed og udbytning, underlegenhed og ufrihed, tvang og afkald, opslidning og beskadigelse i de mest forskellige former. Arbejde som herredømme og disciplinering – alt dette trækker sig som en sort tråd gennem tiderne, og man forstår kun alt for godt lovprisningen af fritiden, dovenskaben og driveriet, der ligeledes følger som svar gennem tiden.

I lyset af denne uligevægtige sameksistens og sammenknytning af arbejdslyst og arbejdslast – måske mere last end lyst – er det ikke forunderligt, at lovprisningen, revalueringen og glorificeringen af arbejdet ofte ikke handler om den glæde og nydelse, der til tider er forbundet med arbejdet. Det er derimod værdien, storheden og meningen, som, på trods af og ofte ligefrem på grund af afkaldet, sliddet og

belastningen, der bliver hyldet ved arbejdet. Arbejdet bliver krævet, prist og berømmet som tjeneste og pligt, som ressource til velstand og kernen i civilisationens opnåelser, som investering i fremtiden og menneskets møjsommelige kongevej til sig selv – selv når arbejdet bliver betegnet som et mål i sig selv. Når man begiver sig ud i en rekonstruktion af arbejdet midt i dette virvar af last, lyst og lovprisning, støder man til syvende og sidst på den menneskelige eksistens' kontradiktion på en meget grundlæggende vis. Man begriber noget om den dialektiske sammenhæng mellem fremskridtet og dets pris. Måske kan disse perspektiver være brugbare, når det skal handle om den rigtige blanding af disciplin og frihed, krav og tilladelser, pligter og rettigheder i dagens og fremtidens arbejdssamfund.

Oversat af Troels Thorborg Andersen

NOTER

- 1 Keith Thomas beskriver "Work" på lignende vis efter at have gennemset et stort antal eksempler særligt fra tidlig moderne tid (og fremefter) (Thomas, 1999, s. xiv). Se derudover Peter Burkes forsøg på at udarbejde et alment begreb om "leisure", ligeledes fra det 16. til det 18. århundrede (Burke, 1995).
- 2 Se Schnabel, 1997, særligt del I, s. 268 f. (arbejds-aber), 270, 278; del II. 86-89 (arbejdspligt), s. 449 f., 493; del III, s. 82 f., 96, 290 (fritid og fridage), s. 366 f. (kvindearbejde og arbejdsiver); del IV, s. 258, 29, 543.
- 3 Citater fra Mercier, 1982, s. 92, 94.
- 4 Se videre Schieder, 1963.
- 5 Citater oversat fra Lafargue, 1966, s. 19, 33 f., 47 f.
- 6 Citater oversat fra Huxley, 1983, s. 67.
- 7 Kilderne findes i Thomas, 1999, s. 88–205 (selvom det er iøjnefaldende, hvor stort overtallet af prestigefyldte erhverv er blandt de litterære kommentarer og beretninger, der giver en positiv vurdering af arbejdet).
- 8 Paulskirken i Frankfurt a.M. lagde hus til Nationalforsamlingen i Frankfurt mellem maj 1848 og maj 1849 i forlængelse af Den Tyske Revolution 1848. Forsamlingen udgjorde det foreløbige parlament under forsøget på at grundlægge Det Tyske Rige. Rigsgrundlæggelsen lykkedes dog ikke og Tyskland blev først et rige i 1871.

- 9 Dertil se Clausen, 1988, s. 54, 105.
- 10 ”Rigsarbejdstjenesten”: En central organisering af arbejdskraften i det nationalsocialistiske Tyskland. Organisationen gik ud fra en lovparagraf om, at alle unge tyskere af begge køn var forpligtet til at tjene Reicharbeitsdienst.
- 11 For det nationalsocialistiske arbejdsbegreb se Campbell, 1989, s. 312–374.
- 12b Heilbroner, 1985 fortager et spændende tilløb til en skitsering af arbejdes historie i perspektivet af arbejdets forhold til underordning og frihed.
- 13b Arendt, 1981, s. 410. Se også Rifkin, 1995.
- 14 Her må man dog tilføje, at det ’normale arbejdsforhold’ – at have den samme stilling hele livet med en god indkomst til at kunne ernære familien – aldrig var ’normalt’, forstået som udbredt blandt flertallet i den brede underklasse eller i tidligere århundreder.
- 15 Oversætterens oversættelse af: ”Unser Leben wähet siebzig Jahre, und wenn’s hoch kommt, so sind’s achtzig Jahre, und wenn’s köstlich gewesen ist, so ist’s Mühe und Arbeit gewesen.”
- 16 Jörg Zink, en moderne Bibeloversætter, har endda valgt følgende tekst: ”Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til. Hans stolthed var slid og elendighed, hastigt går det, så flyver vi bort.” (Direkte, uautoriseret oversættelse) Jeg takker Fritz Klein, Berlin, Bischof Christoph Klein i Hermannstadt og Zur Shalev, Oxford, for denne afklaring. Den danske oversættelse af den evangelisk-katolske standardudgave er fra Det Gamle Testamente, Salmernes Bog 90:10.
- 17 I Musik-Kalender 2004 fra Arche-Verlag, Hamburg 2003, for december-måned.

LITTERATUR

- Applebaum, H. (1992). *The Concept of Work: Ancient, Medieval, and Modern*. New York: State University of New York Press.
- Arendt, H. (1981). *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper Verlag.
- Bebel, A. (2017). *Die Frau und der Sozialismus*. Altenmünster: Jazzybee Verlag.
- Beck, U. (1999). *The Brave New World of Work*. Polity Press.
- Bellamy, E. (2000). *Looking Backward: From 2000 to 1887*. Bedford, MA: Applewood Books.
- Burke, P. (1995). The Invention of Leisure in Early Modern Europe. *Past & Present*, (146), 136–150.
- Burnett, J. (1994). *Idle Hands: The Experience of Unemployment, 1790-1990* (1 edition). London ; New York: Routledge.
- Campbell, J. (1989). *Joy in Work, German Work: The National Debate, 1800-1945*. Princeton:

- Princeton University Press.
- Clausen, L. (1988). *Produktive Arbeit, destruktive Arbeit: soziologische Grundlagen*. New York: Walter de Gruyter.
- Conze, W. (1972). Arbeit. I R. Koselleck, O. Brunner, & W. Conze (Red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- d'Alembert, J.-B., & Diderot, D. (Red.). (1765). *Encyclopédie Ou Dictionnaire Raisonné Des Sciences, Des Arts Et Des Métiers* (Bd. 16). A Neufchastel, Chez Samuel Faulche & Compagnie, Libraires & Imprimeurs.
- Dahrendorf, R. (1980). Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft. Wandlungen in der sozialen Konstruktion des menschlichen Lebens. *Merkur*, 8/1980, 749–760.
- Gorz, A. (1999). *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*. (1732) (Bd. 2). Johann Heinrich Zedler.
- Heilbroner, R. L. (1985). *The Act of Work*. Library of Congress.
- Hobbes, T. (1996). *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huxley, A. (1983). *Schöne neue Welt. Ein Roman der Zukunft. 30 Jahre danach oder Wiedersehen mit der Schönen neuen Welt*. München: Piper Verlag.
- Janssens, A. (Red.). (1998). *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? Studies in Gendered Patterns of Labour Division and Household Organisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, G. S. (1983). *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joyce, P. (1987). *The Historical Meanings of Work*. CUP Archive.
- Kant, I. (1924). *Eine Vorlesung Kants über Ethik. Im Auftrag der Kantgesellschaft hrsg. von Paul Menzer*. (P. Menzer, Red.). Charlottenburg: Pan Verlag Rolf Heise.
- Katznelson, I., & Zolberg, A. R. (1986). *Working-class Formation: Nineteenth-century Patterns in Western Europe and the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- Kocka, J. (1983). *Lohnarbeit und Klassenbildung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875*. Berlin: Dietz Verlag.
- Kocka, J. (2001). *Handbuch der deutschen Geschichte in 24 Bänden. Bd.13: Das lange 19. Jahrhundert* (1. Nachdruck der 10. Auflage). Stuttgart: Klett-Cotta / J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachflg.
- Lafargue, P. (1966). *Das Recht auf Faulheit & persönliche Erinnerungen an Karl Marx*. (I. Fetscher, Red.). Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt Frankfurt.

- Levenstein, A. (1912). *Die Arbeiterfrage, mit besonderer Berücksichtigung der sozialpsychologischen Seite des modernen Grossbetriebes und der psychophysischen Einwirkungen auf die Arbeiter*. München: Verlag Ernst Reinhardt.
- Marx, K., & Engels, F. (1978). Die deutsche Ideologie. I *Marx-Engels Werke* (Bd. 3). Berlin: Dietz Verlag.
- Meier, C. (2003). Griechische Arbeitsauffassungen in archaischer und klassischer Zeit. I M. Bierwisch (Red.), *Die Rolle der Arbeit in verschiedenen Epochen und Kulturen*. Akademie Verlag.
- Mercier, L. S. (1982). *Das Jahr 2440: ein Traum aller Träume*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- More, S. T. (2012). *Utopia*. Penguin Books.
- Oexle, O. G. (2000). Arbeit, Armut, >Stand< im Mittelalter. I J. Kocka & C. Offe (Red.), *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Peppler, K. (1940). *Die Deutsche Arbeitskunde*. Berlin: Stubenrauch Verlag.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Rabinach, A. (1990). *The Human Motor. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*. New York: Basic Books.
- Rifkin, J. (1995). *The End Of Work - Technology, Jobs And Your Future*. New York: Tarcher.
- Sahlins, M. (2017). *Stone Age Economics*. Taylor & Francis.
- Schieder, W. (1963). *Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung: Die Auslandsvereine im Jahrzehnt nach der Julirevolution von 1830*. Stuttgart: E. Klett.
- Schnabel, J. G. (1997). *Wunderliche Fata einiger Seefahrer*. Frankfurt a.M.: Zweitausendeins.
- Smith, A. (1976). The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. (R. H. Campbell & A. S. Skinner, Red.) (Bd. 1). Clarendon Press.
- Thomas, K. (1999). *The Oxford Book of Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, E. P. (1967). Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. *Past & Present*, (38), 56–97.
- van Dülmen, R. (2000). >>Arbeit<< in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. I J. Kocka & C. Offe (Red.), *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Weit, W. F. (1997). A Genealogy of Work: Tracing the Past. I S. Wright, P. James, & W. F. Veit (Red.), *Work of the Future: Global Perspectives*. Sydney: Allen & Unwin.
- Weitling, W. (1971). *Das Evangelium des armen Sünders / Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte*. Hamburg: Reinbek.
- Welskopp, T. (2000). *Das Banner der Brüderlichkeit: Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz*